

Рецензия

от доц. д-р Албена Накова,

член на научно жури съгласно заповед №2547/9.11.2022 г.

за дисертационния труд на Наталия Георгиева на тема „Приобщаващото образование в България: резултати и предизвикателства“ за придобиване на образователната и научна степен „доктор“ по професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата в ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград

Безспорно е, че днес приобщаващото образование като специфичен образователен и социален модел на отношение към хората със специални образователни потребности е една от основните тенденции в световната образователна политика и практика. И ако преди почти 30 години това е един нов и иновативен модел, днес то вече се е утвърдило като разпространена и прилагана по цял свят практика. Приобщаващото образование се признава от цялата световна общност като изключително хуманен модел на образование, доколкото в основата му е залегнало признаването и уважението към личността на всеки човек, към неговата различност и индивидуални способности, което води до формиране у децата и учениците на ценности като толерантност, емпатия, хуманност и уважение към личността на другия, а в крайна сметка е предпоставка за налагане на тези ценности и в обществото и изграждане по този начин на устойчиви общества.

Всичко това определя, от една страна, изключителната актуалност и практическа полезност на настоящия дисертационен труд, а друга страна, дисертабилността на темата, която позволява задълбочени анализи и реализиране на резултати и собствени приноси, както с научно-теоретичен, така и с практико-приложен характер.

Обучението и социализацията на учениците в приобщаваща образователна среда е изключително важно, доколкото училището е една от първите институции, с които децата се срещат в живота си и едно от първите места, където започва тяхното приобщаване към обществото. Но особено важни са тези процеси за децата с отклонения от така наречената „норма“. Всъщност приобщаването като процес започва именно с приемането и признаването на различията между децата и учениците. А днес всички, които са част от образователния процес признават, че в

училищата се обучават все повече ученици с различни способности и различни индивидуални потребности. И политиките за приобщаващото образование се появяват именно, за да отговорят на многообразието от различия на индивидуалните потребности. Основната идея на приобщаващото образование е правото на всеки човек на достъп до качествено образование, съобразно неговите потребности.

Ето защо **актуалността** на настоящия дисертационен труд се определя от това, че той утвърждава едно от основните човешки права – правото на образование и една от основните ценности на съвременните общества - признаване правото на всеки на равен достъп до образование, отговарящо на неговите индивидуални потребности, т.е. реализацията на идеята за „образование за всички“.

А **практическата ползност** се свежда преди всичко до идентифициране на пътищата и начините за предотвратяване на преждевременното отпадане на ученици от образователната система и до намаляване на *риска от ранно отпадане* от образователната система. И другата непосредствена полза е свързана с утвърждаване на ефекта на приобщаването *върху качеството на образованието* на учениците със специални образователни потребности, с хронични заболявания, с изявени дарби и в риск и като следствие от това *върху ефикасността на процеса на социализацията им и качеството на живота и личностното им развитие*. И доколкото идеологията на приобщаващото образование изключва всякаква дискриминация на хора, гарантира еднакво отношение към всички и подходящи условия за образование на децата със специални образователни потребности, дотолкова като непосредствена практическа полза и резултат от настоящия дисертационен труд може да бъде изведено и утвърждаването на принципите на *толерантността, на приемането и разбирането на различията* в обществото и недопускането и отхвърлянето на принципите на изключването и дискриминацията в отношенията между хората.

За качеството на дисертационния труд, дълбочината на анализите и обосноваването на изводите и постигнатите резултати изключително много допринася и фактът, че докторантката е пряк участник в изследваните процеси, а не просто външен наблюдател и анализатор. Тя е посветила 8 години от живота си и трудовата си кариера на училищната психология, като се е занимавала непосредствено с посредничество между ученици и учители, ученици и училищно ръководство, учители и родители и между самите ученици, имайки по този начин

възможност не просто непосредствено да наблюдава и анализира процесите, които описва, но и пряко да участва в тях, при това в едно училище, което успешно реализира приобщаващи политики и е пример за успешно изграждане на приобщаваща образователна среда.

В изданието през 2000 г. „Индекс за приобщаване – ръководство за управление на приобщаващите процеси в училище“ английските автори Тони Бут и Мел Айнскоу извеждат трите най-важни аспекта на приобщаването в образователните институции:

- създаване на приобщаващи типове култура;
- разработване на приобщаващи политики;
- развитие на приобщаващи практики.

Съзнателно или не, но именно по този модел е построила структурата на своята дисертация Наталия Георгиева, което е аргумент в полза на адекватността и релевантността на настоящия труд на спецификата на изследвания предмет.

В Първата глава приобщаващото образование е представено като тип концепция и разбиране, през призмата на социалната справедливост, с неговите принципи, цели, модели и ползи. Във Втората глава са представени актуални образователни политики на приобщаване и съответстващата им нормативна уредба, характерни за българската образователна система. И накрая в Третата глава въз основа на авторски емпирични изследвания са представени работещи добри практики за приобщаване в български училища, анализирани са факторите за процесите на приобщаване, изведени са резултатите и проблемите.

Настоящият дисертационен труд следва традиционната за такъв тип разработки структура – състои се от увод, три глави и заключение.

В увода ясно са посочени: тезата, целите, задачите, използваната методология, обекта, предмета, структурата на дисертацията и ограниченията на изследването, т.е. напълно е спазен стандартът за дисертационно изследване. Позитивен елемент в структурата на дисертацията е ясното извеждане на ограниченията, но същевременно тук е и основната ми бележка към автора. Дисертацията е фокусирана върху мненията на учители и родители за приобщаващото образование и създаването на приобщаваща среда в училищата. Използваните емпирични методи са качествени и количествени – контент анализ, case study в едно училище и дълбочинни интервюта с 30 действащи български учители, психолози, ресурсни учители и логопеди в

училища; и непредставително количествено изследване (анкетно проучване) сред 150 родители на ученици от няколко училища в страната, като родителите са както на ученици в „норма“, така и на ученици със специални образователни потребности, на ученици в риск, на ученици с хронични заболявания и с изявени дарби. И основните изводи за резултатите от процеса на приобщаващото образование и влиянието му върху качеството на образователния процес в България са направени въз основа на мнението на изследваните учители и родители. В търсене на отговорите на поставените цели и задачи, обаче смятам, че анализът би бил по-задълбочен, ако се изследват ползите, очакваните ефекти, проблемите и предпоставките за успех при процесите на приобщаване в българското образование и през погледа на самите ученици. Самата авторка си дава сметка за важността на това изследване и го отбелязва в дисертационния си труд, но същевременно то е посочено като нереализирано ограничение. Напълно разбираеми са затрудненията, с които се сблъсква един докторант на терен при липсата на финансиране. Но все пак бих отбелязала, че по този начин дисертацията се лишава от погледа „отвътре“, от оценката на самите ученици, т.е. от тяхната самооценка доколко приобщаващото образование е успяло да изпълни своите функции и да доведе до по-високо качество на образованието за тези деца и по-висока степен на тяхното приобщаване. Оставаме само при погледа „отвън“ – оценката на родителите и учителите, която е много важна, доколкото те са основни участници в образователния процес, но липсва оценката точно на тези, към които е насочено приобщаващото образование. Така би се постигнала по-голяма обективност и комплексност на оценката, доколкото тя би обхванала всички основни участници в образователния процес. Но независимо от тези ограничения, постигнатите и представени в дисертацията резултати са важни, като по-важното е, че те доказват заявената в началото на дисертационния труд основна теза, че успешната реализация на приобщаващото образование в България в последните пет години е довела до повишаване на качеството на началното и средното образование, отговорила е на индивидуалните потребности на учениците, включително и на тези със специални образователни потребности и е подпомогнала значително процеса на социализация на всички участници в образователно-възпитателния процес.

Заслужава да се отбележи и богатството на използваната литература в дисертационния труд – използваните източници са 159, от които 119 на български език, 31 на английски език и 9 на руски език.

Самият дисертационен труд е в общ обем от 225 страници, от които 190 страници основен текст. Той има строга структура, която е адекватна на поставените цели и търсените резултати.

В **Първата глава** приобщаващото образование е представено като **иновативен модел** на обучение, който заменя модела на интегрираното образование, т.е. от разбирането за обучението на децата със специални образователни потребности, с хронични заболявания, в риск и с изявени дарби като интеграция и адаптиране към съществуващата училищна среда и образователна структура и към даден модел на обучение се преминава към лично ориентирано обучение, съобразено с нуждите на всяко дете, към осигуряване на специални условия за образование за децата със специални образователни потребности, гарантиращи им достъп до качествено образование.

Научно-теоретичната ценност на тази глава от дисертацията се определя и от осмислянето на концепцията за приобщаващото образование през призмата на **теорията за справедливостта**, при което разбирането за приобщаващото образование се разглежда като отказ от либералното понятие за справедливост, възприемана като *равенство на възможностите* и преход към едно друго възприемане на справедливостта като *корективен егалитаризъм* /универсално или всеобщо равенство/, разбран като равенство на резултатите чрез специфична подкрепа и благоприятно третиране на непривилегированите и уязвимите групи. В този случай равенството като социална справедливост произтича от правото на всеки да бъде възприеман и третиран в зависимост от индивидуалните му качества и възможности.

Като приносни моменти в тази глава могат да бъдат изведени и направената *систематизация на моделите на приобщаващото образование* на основата на теорията за социалния модел и изведената *класификация на ползите от приобщаващото образование*, както образователни, така и социални, за двете групи ученици – със специални образователни потребности и без специални образователни потребности.

Втората глава проследява развитието на процеса на приобщаващото образование в България, като една от модерните тенденции в образователната политика и практика. Направен е последователен и детайлен анализ на промените в нормативната уредба, регламентираща реализирането на приобщаващото образование у нас, което през последните десетилетия е значимо иновативно въведение в областта на средното образование в България и трудностите, свързани с практическото му приложение. Като специфичен принос може да се определи изведеният профил на „приобщаващия учител“, разработен през призмата на държавния образователен стандарт за приобщаващото образование и личностно ориентираното обучение.

В Третата глава на дисертацията въз основа на специално проведените за целите на дисертационния труд емпирични социологически изследвания – дълбочинни интервюта, непредставително анкетно проучване и case study са изведени факторите, въздействащи върху процесите на приобщаване в българските училища и влияещи върху качеството на образователния процес; очертани са постигнатите резултати в създаването на приобщаваща образователна среда; посочени са нерешените проблеми, които продължават да създават пречки пред реализацията на приобщаващото образование в българската образователна система; представени са работещи добри практики на приобщаване в български училища, както на ученици с изявени дарби и талант, така и на ученици със специални образователни потребности и в риск; изведена е ролята на семейството в образователно-възпитателния процес, като предпоставка за успешно протичане на процеса на приобщаване и постигане на по-високи образователни резултати.

Във връзка с това като специфични научно-приложни приноси, реализирани в тази глава от дисертационния труд на база проведените теренни изследвания и набраната емпирична информация могат да бъдат посочени:

- очертаните ползи от практическата реализация на процеса на приобщаване в българската образователна система;
- изведените резултати и постижения в изграждането на приобщаваща образователна среда в българските училища;
- идентифицираните специфични проблеми и трудности при реализацията на процесите на приобщаване в образованието в България;

- очертаните бариери и предизвикателствата пред приобщаващото образование в България.

Така изведените приноси напълно кореспондират с поставените в дисертацията задачи, което означава, че Наталия Георгиева със своя дисертационен труд е успяла да постигне, целта, която си е поставила. Същевременно събраният емпиричен материал и данни могат да се разглеждат и като принос към емпиричната база на българската социология. А получените резултати категорично говорят, че макар процесът на приобщаване в българската образователна система да протича все още трудно и бавно, но той със сигурност се случва и посоката, в която се върви е вярната. Ясното очертаване и извеждане както на ползите, така и на нерешените проблеми, по недвусмислен начин показва, че *приобщаването е процес, а не крайна точка*. И това е може би най-генералният и общ принос на този дисертационен труд, който Наталия Георгиева, много ясно е осъзнала и успяла добре да покаже и докаже в своята работа с резултати и емпирични данни.

Към всичко, казано до тук бих добавила и изключително ясения и точен език и изказ на труда, което не е често срещано в докторантските разработки.

Приемам по принцип и формулираните в автореферата приноси, макар да смятам, че те могат да бъдат разширени.

И за да завърша, ще кажа, че освен че е написала един сериозен и заслужаващ положителна оценка труд, Наталия Георгиева демонстрира и публикационна активност, покриваща изискванията за успешно отчислен докторант с право на защита.

След всичко казано до тук, искам да изразя своето категорично убеждение, че предложеният за защита дисертационен труд „Приобщаващото образование в България: резултати и предизвикателства“ с автор Наталия Георгиева **отговаря на всички изисквания за присъждане на образователната и научна степен „доктор“** по научната специалност „Социология“ в професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата.

27.11.2022 г.

доц. д-р Албена Накова

REVIEW

by Assoc. Prof. PhD Albena Nakova, concerning a Dissertation for acquiring the Educational and Scientific Degree “Doctor” in the Field of Higher Education 3.1.

Sociology, Anthropology and Cultural Sciences, according to order No

2547/9.11.2022

On the topic:

"Inclusive education in Bulgaria: results and challenges"

Author: Natalia Georgieva

It is indisputable that today inclusive education as a specific educational and social model of treatment for people with special educational needs is one of the main trends in global educational policy and practice. And if almost 30 years ago this was a new and innovative model, today it has already established itself as a widespread and applied practice all over the world. Inclusive education is recognized by the entire world community as an extremely humane model of education, insofar as it is based on the recognition and respect for each person's personality and individual abilities, which leads to the formation in children and students of values such as tolerance, empathy, humanity and respect for each other's personality, and ultimately it is a prerequisite for imposing these values in society as well and thus building sustainable societies

All this determines, on the one hand, the exceptional relevance and practical usefulness of the current work, and on the other hand, the dissertability of the topic, which allows for in-depth analyzes and realization of results and own contributions, both with scientific-theoretical and practical-applied character.

The education and socialization of students in an inclusive educational environment is extremely important, as school is one of the first institutions that children meet in their lives and one of the first places where their inclusion into society begins. But these processes are especially important for children with deviations from the so-called "norm". In fact, inclusion as a process begins precisely with the acceptance and recognition of differences between children and students. And today, everyone who is part of the educational process recognizes that schools are educating more and more students with different abilities and different individual needs. And inclusive education policies are emerging precisely to

respond to the diversity of differences in individual needs. The main idea of inclusive education is the right of every person to access quality education according to his needs.

That is why the relevance of the current dissertation work is determined by the fact that it affirms one of the basic human rights - the right to education and one of the basic values of modern societies - recognition of the right of everyone to equal access to education that meets their individual needs, i.e. the realization of the idea of "education for all".

And the practical utility is primarily reduced to identifying the ways and means to prevent the premature dropout of students from the education system and to reduce the risk of early dropout from the education system. And the other benefit is related to affirming the effect of inclusion on the quality of education of students with special educational needs, with chronic diseases, with outstanding gifts and at risk and, as a consequence, on the efficiency of their socialization process and the quality of life and personal development. And inasmuch as the ideology of inclusive education excludes any discrimination of people, guarantees equal treatment to all and suitable conditions for education of children with special educational needs, the affirmation of the principles of tolerance, of accepting and understanding differences in society and not allowing the discrimination in relations between people, can also be deduced as a practical benefit and result of this dissertation.

The fact that the doctoral student is a direct participant in the researched processes, and not just an external observer and analyst, also contributes to the quality of the dissertation work, the depth of the analyzes and the validity of the conclusions and the achieved results. She has dedicated 8 years of her life and working career to school psychology, dealing directly with mediation between students and teachers, students and school management, teachers and parents, and between students themselves, thus having the opportunity not only directly to observe and analyze the processes she describes, but also directly participates in them, in a school that successfully implements inclusive policies and is an example of successfully building an inclusive educational environment.

In the „Inclusion Index - A Guide to Managing Inclusion Processes in Schools“, published in 2000, English authors Tony Booth and Mel Ainscow outline the three most important aspects of inclusion in educational institutions:

- creating an inclusive culture;
- development of inclusive policies;
- development of inclusive practices.

Consciously or not, Nataliya Georgieva built the structure of her dissertation on this model, which is an argument in favor of the adequacy and relevance of the present work to the specifics of the studied subject.

In Chapter One, inclusive education is presented as a type of concept and understanding, through the lens of social justice, with its principles, goals, models and benefits. In the Second Chapter, current educational policies of inclusion and their corresponding normative framework, characteristic of the Bulgarian education system, are presented. And finally, in the Third chapter, based on the author's empirical research, working good practices for inclusion in Bulgarian schools are presented, the factors for the processes of inclusion are analyzed, the results and problems are presented.

The current dissertation follows the traditional structure for this type of work – it consists of an introduction, three chapters and a conclusion. The introduction clearly states: the thesis, the aims, the tasks, the methodology used, the object, the subject, the structure of the dissertation and the limitations of the research, i.e. the dissertation research standard is fully met. A positive element in the structure of the dissertation is the clear delineation of limitations, but at the same time here is my main note to the author. The dissertation is focused on the opinions of teachers and parents about inclusive education and the creation of an inclusive environment in schools. Empirical methods used are qualitative and quantitative - content analysis, case study in one school and in-depth interviews with 30 active Bulgarian teachers, psychologists, resource teachers and speech therapists in schools; and non-representative quantitative research (survey) among 150 parents of students from several schools in the country, the parents of both "normal" students and students with special educational needs, students at risk, students with chronic diseases and with outstanding gifts. And the main conclusions about the results of the process of inclusive education and its influence on the quality of the educational process in Bulgaria were made based on the opinion of the teachers and parents studied. In search of the answers to the set goals and tasks, I believe that the analysis would be more thorough if the benefits, expected effects, problems and prerequisites for success in the processes of inclusion in the Bulgarian educational system are also examined through the eyes of the students themselves. The author herself realizes the importance of this research and notes it in her dissertation, but at the same time it is indicated as an unrealized limitation. The difficulties faced by a PhD student in the field in the absence of funding are completely understandable. But I would

still note that in this way the dissertation is deprived of the view "from the inside", of the evaluation of the students themselves, i.e. from their self-assessment of how inclusive education has been able to fulfill its functions and lead to a higher quality of education for these children and a higher degree of their inclusion. We remain only with the view "from the outside" - the evaluation of parents and teachers, which is very important, as they are the main participants in the educational process, but the evaluation of precisely those to whom inclusive education is aimed is missing. In this way, greater objectivity and complexity of the evaluation would be achieved, insofar as it would cover all the main participants in the educational process. But regardless of these limitations, the results achieved and presented in the dissertation are important, and more importantly, they prove the main thesis stated at the beginning of the dissertation, that the successful implementation of inclusive education in Bulgaria in the last five years has led to an increase in the quality of primary and secondary education, has responded to the individual needs of students, including those with special educational needs, and has significantly supported the socialization process of all participants in the educational process.

It is also worth noting the richness of the literature used in the dissertation - the sources used are 159, of which 119 are in Bulgarian, 31 in English and 9 in Russian.

The dissertation has a total volume of 225 pages, of which 190 pages are the main text. It has a strict structure that is adequate to the goals set and the results sought.

In Chapter One, inclusive education is presented as an innovative model of learning that replaces the model of integrated education, i.e. from the understanding of the education of children with special educational needs, with chronic diseases, at risk and with outstanding gifts as an integration and adaptation to the existing school environment and educational structure and to a given model of education, we move to personally oriented education, tailored to the needs of each child, and towards providing special educational conditions for children with special educational needs, guaranteeing their access to quality education.

The scientific-theoretical value of this chapter of the dissertation is also determined by the understanding of the concept of inclusive education through the lens of the theory of justice, where the understanding of inclusive education is seen as a rejection of the liberal notion of justice perceived as equality of opportunity and a transition to another perception of justice as corrective egalitarianism /universal equality/, understood as equality of

outcomes through specific support and favorable treatment of underprivileged and vulnerable groups. In this case, equality as social justice derives from the right of everyone to be perceived and treated according to their individual qualities and capabilities.

The systematization of the models of inclusive education based on the theory of the social model and the derived classification of the benefits of inclusive education, both educational and social, for the two groups of students - with special educational needs and without special educational needs can also be cited as contributing points in this chapter.

The Second chapter traces the development of the process of inclusive education in Bulgaria, as one of the modern trends in educational policy and practice. A consistent and detailed analysis of the changes in the regulations governing the implementation of inclusive education in our country, which in recent decades has been a significant innovation in the field of secondary education in Bulgaria, and the difficulties associated with its practical application, has been made. As a specific contribution, the derived profile of the "inclusive teacher", developed through the prism of the state educational standard for inclusive education and person-oriented learning, can be defined.

In the Third chapter of the dissertation, based on the empirical sociological research conducted specifically for the purposes of the dissertation - in-depth interviews, a non-representative survey and a case study, the factors influencing the processes of inclusion in Bulgarian schools and influencing the quality of the educational process are brought out; the results achieved in creating an inclusive educational environment are outlined; the unsolved problems that continue to create obstacles to the implementation of inclusive education in the Bulgarian education system are indicated; working good practices of inclusion in Bulgarian schools are presented, both for students with obvious gifts and talents, and for students with special educational needs and at risk; the role of the family in the educational process is brought out, as a prerequisite for the successful inclusion process and the achievement of higher educational results.

In connection with this, as specific scientific and applied contributions realized in this chapter of the dissertation based on the conducted field research and collected empirical information, the following can be mentioned:

- the outlined benefits of the practical implementation of the inclusion process in the Bulgarian education system;

- the results and achievements in building an inclusive educational environment in Bulgarian schools;
- the identified specific problems and difficulties in the implementation of the inclusion processes in education in Bulgaria;
- the outlined barriers and challenges to inclusive education in Bulgaria.

The contributions outlined in this way fully correspond with the tasks set in the dissertation, which means that Nataliya Georgieva with her dissertation work was able to achieve the goal she set for herself.

At the same time, the collected empirical material and data can be considered as a contribution to the empirical base of Bulgarian sociology. And the obtained results categorically say that although the process of inclusion in the Bulgarian education system is still difficult and slow, it is certainly happening and the direction in which it is going is the right one. Clearly outlining and articulating both benefits and unsolved problems unequivocally shows that inclusion is a process, not an end point. And this is perhaps the most general contribution of this dissertation work, which Natalia Georgieva has very clearly realized and managed to show and prove well in her work with results and empirical data.

To everything that has been said so far, I would add the extremely clear and precise language of the work, which is not often found in doctoral studies.

I also accept in principle the formulated contributions, although I think they can be expanded.

And to conclude, I will say that in addition to having written a serious work that deserves a positive assessment, Nataliya Georgieva has also demonstrated publishing activity, covering the requirements for a successfully graduated doctoral student.

After all that has been said so far, I would like to express my firm conviction that the proposed dissertation "Inclusive education in Bulgaria: results and challenges" by Natalia Georgieva **meets all the requirements for acquiring the Educational and Scientific Degree "Doctor"** in the Field of Higher Education 3.1. Sociology, Anthropology and Cultural Sciences, Scientific Specialty "Sociology".

27.11.2022

Assoc. Prof. Dr. Albena Nakova